

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET
Tudomány és hagyományörzés

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Sorozatszerkesztők

Vásáry István – Fodor Pál

MTA BTK MÖT Kiadványok 1.

MAGYAR ÖSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

Szerkesztették

Sudár Balázs

Szentpéteri József

Petkes Zsolt

Lezsák Gabriella

Zsidai Zsuzsanna

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Budapest, 2014

A kötet az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2013. április 17–18-án tartott konferenciáján elhangzott előadásokat tartalmazza, megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Szerzők és szerkesztők, 2014
© MTA BTK, 2014

ISBN 978-963-9627-87-1
ISSN 2064-9918

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

A borítón szereplő szubbotyici csat digitális képét Ambrus Edit készítette
Türk Attila OTKA 106369 sz. projektje keretében

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

FODOR PÁL Tudomány és hagyományörzés – konferenciamegnyitó	7	RASKÓ ISTVÁN Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai	169
PÁLINKÁS JÓZSEF „A magyar őstörténetről mindenkinek véleménye van”	9	CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről	173
VÁSÁRY ISTVÁN Tudomány és hagyományörzés (Bevezető előadás)	11	KOVÁCS LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Régészet, embertan, genetika szekció	179
RÉGÉSZET – EMBERTAN – GENETIKA		NYELVTÖRTÉNET	
TÜRK ATTILA A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők)	19	BAKRÓ-NAGY MARIANNE Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa	193
SZŐKE BÉLA MIKLÓS A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás	31	AGYAGÁSI KLÁRA A magyar–török nyelvi kapcsolatok	199
SZENTPÉTERI JÓZSEF Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez	43	ZOLTÁN ANDRÁS A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok	205
FODOR ISTVÁN Elnöki zárásó – Megjegyzések a szekció első három előadásához	55	HOFFMANN ISTVÁN A helynevek mint az őstörténet forrásai	211
RÉVÉSZ LÁSZLÓ A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés)	63	HONTI LÁSZLÓ Elnöki zárásó – Nyelvtörténet szekció	219
TAKÁCS MIKLÓS A honfoglalás kor és a településrégészet (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói)	137	MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	
FÓTHI ERZSÉBET A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai	151	VOIGT VILMOS A magyar ősköltészet	225
		HOPPÁL MIHÁLY A magyar ősvalláskutatás (új) útjai	231
		PAKSA KATALIN A magyar zene őstörténete (Kérdések és válaszok)	239
		PALÁDI-KOVÁCS ATTILA Elnöki zárásó – Művelődéstörténet szekció	251

TÖRTÉNELEM – ÍROTT FORRÁSOK

ZIMONYI ISTVÁN	
Arab források a honfoglalás kori magyarokról	257
FARKAS ZOLTÁN	
A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai	267
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források	273
SZABADOS GYÖRGY	
Identitásformák és hagyományok	289
ZSOLDOS ATTILA	
Elnöki zárószó – Történelem – írott források szekció	307

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BENKŐ ELEK	
A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben (Régészeti és történeti jegyzetek)	311
SÁNDOR KLÁRA	
A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei	329
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Hunok és nem csak jezsuiták (A magyar őstörténetírás hőskorából)	343
MESTER BÉLA	
Vita a magyarok őstörténetéről Világos után	349

MIKOS ÉVA	
A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományának forrásai	361

GLATZ FERENC	
Elnöki zárószó – Tudománytörténet szekció (Az őstörténelem kutatásának hasznáról)	381

TUDOMÁNYOS REKONSTRUKCIÓ ÉS HAGYOMÁNYŐRZÉS

BÍRÓ ÁDÁM–BENCsik PÉTER	
Régészeti leletanyagból hagyományélesztés? (A magyarhomorog-könyadombi 103. sír újrekonstrukciója)	387

IGAZ LEVENTE	
Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon	413

MAGYAR ATTILA	
Történelmiéletemód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon (Emese Park élő múzeumfalu)	421

SUDÁR BALÁZS	
Elnöki zárószó – Tudományos rekonstrukció és hagyományörzés szekció (A honfoglalás kori hagyományörzés útjai Magyarországon)	425

RÓNA-TAS ANDRÁS	
Zárószó – Az őstörténeti konferencia hozadéka	427

Arab források a honfoglalás kori magyarokról

ZIMONYI ISTVÁN

A korai magyarságra vonatkozó arab források¹ szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy tisztázzuk az iszlám világ érdeklődésének okát.² A 7–10. századi Kelet-Európáról szóló adatokat három fontos központban gyűjtötték. Ezek közül a kalifátus központi területe az első. A bizánciakhoz hasonlóan a kalifátus számára is fontos volt a Kaukázus, ahol a Perzsa Birodalom tartományait örökölték. Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét, Azerbajdzsán és Arménia meghódítása után ezek a területek a kalifátus tartományai lettek. Az előbbi tekinthető a további terjeszkedés bázisának: a Kaukázuson túlra, a Kazár Kaganátus ellen 652-ben vezettek az arabok hadjáratot, amit a kazárok visszavertek. Az összecsapások 700 körül kezdődtek újra, 722-ben az arabok elfoglalták Balandzsart, a kazár központot, így a főváros a Volga torkolatánál fekvő Etilbe került át. A kazárok 730-ban ellencsapást mértek az arabokra, 737-ben viszont az arabok indítottak koncentrált támadást a Kazár Birodalom ellen mélyen behatolva annak területére, és magát a kazár kagánt is az iszlám

felvételére kényszerítették.³ 750-ben hatalomváltás történt a kalifátusban, és az új dinasztia, az Abbászida nem folytatta elődje hódító politikáját, hanem a kereskedelem fellendítésére helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a kazárok és a kalifátus között a Kaukázus képezte a határt. A 8. század első feléből viszonylag jelentős forrásanyag áll rendelkezésre az arab–kazár harcokról, ami elsősorban a Kaukázus keleti és központi részére korlátozódott. Azonban az attól nyugatra elterülő sztyeppre alig van rálátása a muszlim források szerzőinek. A kereskedelmi kapcsolatok fellendülése 800 tájára datálható, a Kaukázuson keresztül vezető korábbi hadi utakon most kereskedelmi javak áramlottak. Az iszlám világ kereskedői a kalifátus központi területéről utaztak a Kaukázuson keresztül az Alsó-Volgához, ahol ezüstpénzért prémet, mézet, viaszt és rabszolgát vásároltak. Jelentős számú kolóniát hoztak létre a kazár fővárosban, ahol műezzinjeik, mecseteik és iskoláik voltak. Azonban a 9. század első feléről igen gyér adatokkal rendelkezünk, csak a század második felétől és majd a 10. századból vannak megbízható és bőséges híreink a sztyeppről a központi területeken írt muszlim forrásokban.⁴

A kalifátus politikai széttagolódása a 9. században elkezdődött, s a 10. századra ez a folyamat már jelentősen előrehaladt. Az iszlám világ nyugati végén létrejött a Kordovai Kalifátus, amelynek aranykora a 10. századra esett.⁵ A kordovai udvar élénk érdeklődést mutatott Kelet-Európa iránt. Az Észak-Andalúzia területére vezetett 942. évi magyar támadás nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a már meglévő frank, német és szláv kapcsolatokon keresztül pontosabb információkat gyűjtsenek a hispániai muszlim szerzők. Ezt tovább erősítette, hogy a nemzetközi kereskedelemben vezető szerepet játszó zsidó közösségek egyik központja Kordovában volt. A kazárok zsidó hitre térésének híre ide is elérkezett, s a komoly befolyással bíró kordovai közösség fel akarta venni velük a kap-

1 A korai magyarságra vonatkozó muszlim források első kétnyelvű kiadása *A magyar honfoglalás kútfői* című kötetben Kuun Géza érdeme: Kuun 1900, 137–284. (Ibn Roszteh, Gurdézi, el-Bekri 141–196, Ibn Fadhlán 197–220, Isztakhri, Ibn Haukal 221–246, Maszúdi 247–284.) Czeglédy Károly fordításai: MEH (Ibn Ruszta és Gardízi: 84–94, Balkhí: 95–96, Ibn Fadlán 96–99, Maszúdi 100–103.); HKÍF (Ibn Hordádzbeh 19–20, Szallám tolmács 21–23, Gardézi 24–26, Harun ibn Jahja 27–28, A Dzsajhání-hagyomány 29–48, A Balhí-hagyomány 49–51, Al-Maszúdi 52–59, Tabari 60, Ibn Hajján 61–66, al-Makdisi 67, Al-Udzri 68; Jákút 69–74.). Kmoskó Mihály nemcsak lefordította, hanem részletes kommentárokkal látta el a muszlim szerzők munkáinak Kelet-Európával kapcsolatos részeit: Kmoskó I/1 (Ibn Hordádzbeh, al-Hamadzání, Kudáma, Ibn Ruszta); I/2 (al-Isztahri, Ibn Hauqal, al-Mukaddaszi, al-Maszúdi, al-Bakri); I/3 (Jákút, Kazvíní, Dimiskí és Abúlfidá). A muszlim szerzőkre vonatkozó irodalomról ad jó összefoglalást Iványi Tamás: SzÖM I/2, 211–240. Czeglédy Károly muszlim forrásokkal kapcsolatos munkái megtalálhatók a magyar nyelvű tanulmányait tartalmazó kötetben: Czeglédy 1985. A nemzetközi szakirodalom alapművei: Kračkovskij 1957; Miquel 1973. Kelet-Európára: Zahoder 1962; Zahoder 1967; Żródła I–III; Göckenjan–Zimonyi 2001.

2 Az iszlám világ korai történetére: Cahen 1989; Nagel 1998; Kennedy 2004.

3 A történetek máig legkimerítőbb tárgyalása: Dunlop 1954, 41–87.

4 Noonan 1984, 151–282.

5 Fierro 2005.

csolatot, amely végül is a magyarországi zsidó közösség közvetítésével járt sikerrel.⁶ Ennek következtében Kordovában is pontos információkkal rendelkeztek Kelet-Európa viszonyairól.

A 10. században a kalifátus két legjelentősebb keleti tartományát, Horászánt és Transzoxániát a Számánida-dinasztia tartotta kézben.⁷ A Számánidák Horozmen keresztül élénk kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek a Volga-vidékkel, és emellett célul tűzték ki a szomszédos török nyelvű nomádok iszlamizálását. Ennek első sikeres lépéseként a volgai bulgárok hivatalosan is felvették az iszlámot 922-ben. A sztyepei török népek felé nyitó politikának köszönhetően a Számánida-udvar diplomatái és kereskedői felkeresték Kelet-Európát, és így részletes beszámolókkal rendelkezünk a terület politikai és etnikai viszonyairól.

A történeti háttér ismeretében az első adatok a magyarokról a kazár–arab kapcsolatokkal foglalkozó arab történetírókhoz köthetők. Közülük kiemelhető Baládzuri, aki a történeti irodalomban a magyarokhoz kötött szavárdok megjelenését 750 tájára tette,⁸ ami kapcsolatban állhatott a Kazár Kaganátus és az Abbászida Kalifátus közötti dinasztikus házassággal is.

A 10. század elején a központi területen keletkezett forrásanyagból kiemelkedik Maszúdi munkássága, aki elsősorban a Kaukázussal foglalkozó fejezetében említi a magyarságot. Írt a honfoglalást megelőző harcokról, s részletes leírást ad a 934. évi Bizánc elleni kalandozó hadjáratról.⁹

Itt kell röviden megemlíteni a 9. században Bizáncba hurcolt muszlim hadifoglyokat, akik ottani tartózkodásuk alatt szerezhettek információkat a magyarokról. Dzsarmit 845 táján váltják ki a fogságból, aki Bizánctól és az északi szomszédairól írt egy munkát, ami ugyan elveszett, de részben rekonstruálható.¹⁰ A másik hadifogoly, Harun ibn Jahja a császári testőrség tagjai között említette a türköket, akik alatt a bizánciak ekkor a magyarokat érthették.¹¹

A Kordovai Kalifátusban alkotó szerzők közül a 10. században hármat emelek ki. Ibráhim ibn Jákúb a 960-as években felkereste többek között Prágát, és néhány sort szentelt a magyaroknak is, leírásának legteljesebb változatát Bakri őrizte meg.¹² Ibn Hajján (988–1076) andalúziai történetíró részletes tudósítást őrzött meg az Ibériai-félszigetre vezetett 942. évi magyar hadjáratról, amelyet Czeglédy 1979-ben közölt magyarul.¹³ A magyar fejezetet 2009-ben Elter István monográfiájában kiadta és kimerítően tárgyalta.¹⁴ A 11. század második felében alkotott a korábban említett Bakri, akinek földrajzi munkáját 1992-ben adták ki.¹⁵ Ebben találtam rá egy újabb, magyarokra vonatkozó passzusra, amely a 10. századra vonatkozik és a magyarokat Unqalus néven említi.¹⁶ A fordítást magyarázatokkal 2001-ben tettem közzé.¹⁷

A Számánidák kezdeményezésére az iszlám észak felé terjedt, amelynek első jelentős állomása volt a volgai bulgárok iszlámra való térése. A Bagdadból indult követség a Számánida-udvar érintésével a Kazak-sztyeppen keresztül érkezett a volgai bulgárok uralkodójához 922-ben. Erről Ibn Fadlán írt beszámolót, aki Buharában találkozott Dzsajhánival, a Számánidák vezírével is.¹⁸ A beszámoló magyar fordítását Simon Róbert 2007-ben publikálta.¹⁹

Az arab térképészet meghatározó szereplője volt Balhi (†934), aki térképeihez megjegyzéseket is írt. Munkáját Isztahri és Ibn Haukal fejlesztette tovább.²⁰ A Balhi-hagyomány a magyarokat baszsirt néven ismeri: „Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bolgárok alattvalói. A másik baszsirtok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind pedig a besenyők türkök, és határosak a bizánciakkal.”²¹ Ibn Haukal a Földközi-tenger leírásához írt fejezetében még megjegyzi, hogy a Bizánci Birodalom

6 Spitzer–Komoróczy 2003, 68–103.

7 Spuler 1952, 76–90; Frye 1975, 136–160.

8 al-Balādhuri 1866, 208. Angol fordítása: Hitti 1968, I, 325; Żródła I, 220–221. Vö. Marquart 1903, 36; Czeglédy 1985, 276.

9 al-Mas‘ūdi, *Murūğ*, II, 216–217, 236–238; V, 150; Pellat 1962, 164–165, 177–179; Kmoskó I/2, 174, 182–185, 204, 217–218; BGA VIII, 180–181; MEH, 100–103; HKÍF, 52–59.

10 Kmoskó I/1, 36–37, 109–116. Vö. Treadgold 1983, 205–212.

11 Kmoskó I/1, 37, 183–193.

12 Leeuwen–Ferre 1992, 330–340; Kmoskó I/2, 240–249; Kowalski 1946. Angol fordítása: Mishin 1996, 184–199.

13 Czeglédy 1985, 129–145.

14 Elter 2009.

15 Leeuwen–Ferre 1992.

16 Uo., 490; Kmoskó I/2, 257–258. Vö. al-Ĥimyari, 39.

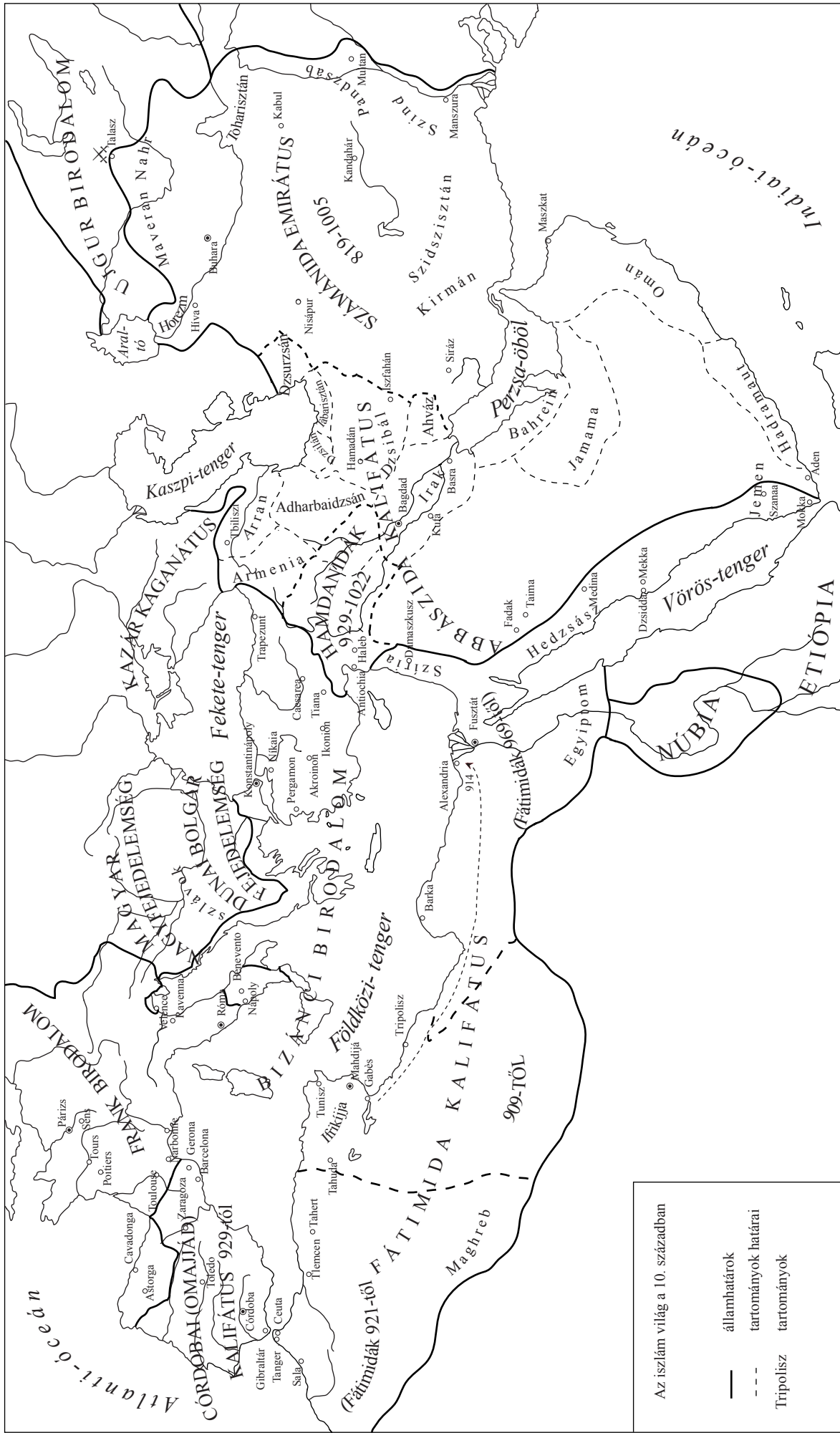
17 Zimonyi 2001, 88–96.

18 Togan 1939; Kovalevskij 1956; Żródła III; Canard 1958.

19 Simon 2007.

20 Kmoskó I/1, 73–76; Kračkovskij 1957, 49–51, 196–205; Miquel 1973, xxvi, xxxi, xxxiv, 80–85, 292–309.

21 Ibn Ĥaukal 1939, 396; MEH 95; Kmoskó I/2, 79–80; HKÍF, 50.

Az iszlám világ a 10. században

- államhatárok
- - - tartományok határai
- Tripolisz tartományok

Forrás: Szántó, 2007, 197.

„északi részét a besenyők, baszdsirtok vidékei s a szlávok egyes országai képezik.”²²

Ibn Haukal világterképének északnyugati cikkele ábrázolja Európát. A Földet körülvevő Óceánnal kapcsolatban áll a Földközi-tenger, amelyet Róm-tengernek neveznek. Ennek a tengernek a keleti feléből egy csatorna indul északi irányba, és egészen az Óceánig ér: ezt Konstantinápolyi-öbölnek nevezik, maga Konstantinápoly a nyugati partján található. A Földközi-tengertől keletre még egy tenger van, amely a Kaszpi-tengerrel azonosítható, és amit a muszlim szerzők Kazár-tengernek neveznek. Ebbe a tengerbe észak felől egy hatalmas folyó ömlik, a Volga, azaz az Etil, amely három ágra oszlik, és a főág összeköttetésbe kerül a Konstantinápolyi-öböllel. Ennek a régióknak a meghatározó hatalma a Bizánci Birodalom, Róm országa néven, amely az Eufrátesztől félkörívben a frank és gall vidékig húzódik. A központ Konstantinápoly, alatta Makedónia és Peloponnészosz, átellenben pedig Trapezunt vidéke. A Bizánci Birodalom északi szomszédai a szlávok, majd a keleti szomszédok következnek déli irányba haladva: (volgai) bulgárok, baszdsirt, besenyők, (dunai) bulgárok, Külső- és Belső-Arménia, végül Szíria. Arméniától keletre van Szarír vidéke,

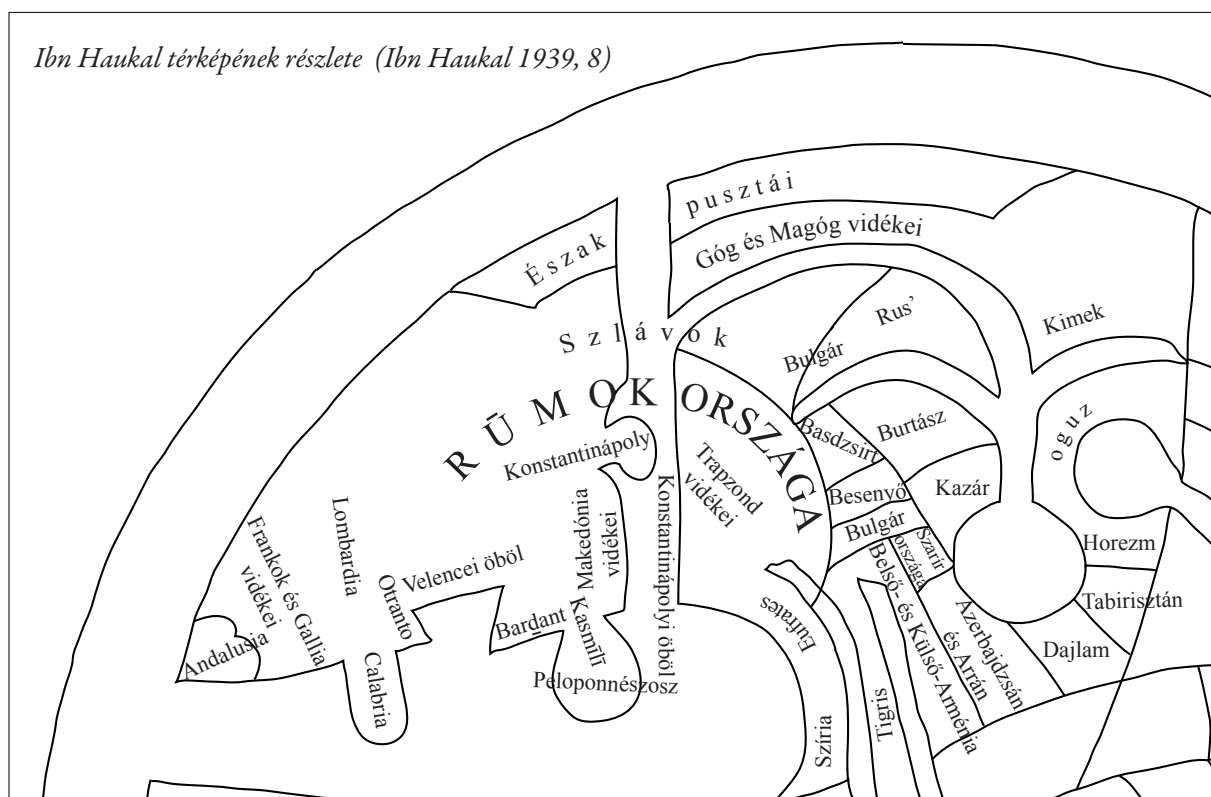
majd lentebb Azerbajdzsán és Arrán. A Kaszpi-tenger északi partján vannak a kazárok a Volgától nyugatra, tőlük északra a burtászok, akiknek a nyugati szomszédai a baszdsirtok, illetve egy folyóág észak felé képezi a határvonalat a ruszokkal. A Volgától keletre az Araltó északi részén található az oguzok és tőlük északra egy másik folyóág túlsópartján a kimekek.²³

Megállapítható, hogy a térkép alkotója az iszlám világgal szomszédos területek megrajzolásánál a valósághoz közel álló képet vázolt fel: Andalúzia, Itália, a görög tengerpart, Konstantinápoly, Szíria, Arménia, Azerbajdzsán, valamint a Volga két partján a kazárok és burtászok, illetve az oguzok és a kimekek történeti-földrajzi szempontból a helyükön vannak. Szembetűnő azonban, hogy a Fekete-tenger teljes egészében hiányzik, s Közép-Európáról is alig vannak információk. A ruszok északon keletről határosak a volgai bulgárokkal, ami inkább fordítva lenne hiteles. A volgai bulgárok alatt, azaz délre levő baszdsirtok, azaz magyarok földrajzilag nincsenek a helyükön, ellenben a besenyők ábrázolása a kazároktól nyugatra hitelesnek tűnik. A dunai bulgárok a besenyőktől délre való helyezése is csak helyesbítéssel értelmezhető. A baszdsirtokat és dunai bulgárokat a Fekete-tengertől

Marvazi	IBN RUSZTA	Gardézi
1. A velük szomszédos szlávokat és ruszokat legyőzik,	1. Az összes velük szomszédos szlávok fölött győzelmet aratnak.	1. Állandóan legyőzik a szlávokat.
	Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és rabokként tartják őket.	Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki a szlávokra, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.
	A magyarok tűzimádók.	A magyarok tűzimádók.
2. foglyokat ejtenek közülük	<u>Megtámadják a szlávokat, s addig viszik a foglyokat a (tenger)parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez el nem jutnak, amelyet K.r.h-nek neveznek.</u>	2. s onnan rabszolgákat hoznak,
3. a foglyokat Bizáncba viszik,	Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.	3. Bizáncba viszik
4. és ott eladják őket.	Amikor a magyarok a foglyokat K.r.h-be viszik, a bizánciak elébük mennek, s ott vásárt tartanak. A rabszolgákért cserébe bizánci brokátot, gyapjuszőnyeget és más bizánci árut vesznek.	4. és eladják őket.

22 Ibn Haukal 1939, 199; Kmoskó I/2, 60.

23 Miquel részletesen foglalkozott a Bizánci Birodalom, Európa, a Kaukázus és a sztyepp népeinek földrajzi leírásaival: 1975.

nyugatra, azaz a Konstantinápolyi-öböltől nyugatra kellett volna elhelyezni, és nem a Kaukázus északi előterébe. Mindenesetre a térkép alapján azt kell feltételezni, hogy a rajzoló nem tudott különbséget tenni a magyarok Fekete-tengerhez közel eső szállásvidékei és a Kárpát-medencében lévő lakhelyei között. Sajnálatos módon a keleti magyarok nem szerepelnek ezen a térképen.

A honfoglalás előtti magyarságról a legrészletesebb muszlim beszámolót Dzsaháni készítette. Műve sajnos nem maradt ránk, így azt csak későbbi arab, perzsa és török nyelvű munkákból rekonstruálhatjuk. Az arabul író szerzők közül ehhez a hagyományhoz a következők tartoznak: a feltehetőleg a 10. században alkotó Ibn Ruszta;²⁴ a 11. században Andalúziában élt Bakri;²⁵ és a szeldzsük Maliksáhnak (1072–1092), valamint utódainak udvari orvosa, Marvazi.²⁶ Perzsa nyelven egyrészt a 982-ben összeállított, ismeretlen szerzőjű *Hudúd al-álam*²⁷ őrzött meg részleteket

Dzsaháni művéből, legteljesebb változata pedig Gardézi 1052 körül írt munkájában maradt meg.²⁸

További nehézséget jelent, hogy a 10. századi Számánida-udvarban három, különböző generációhoz tartozó Dzsaháni nevű vezírről tudunk. Feltehetőleg a 913-ban kinevezett és a 922-ben Ibn Fadlánnal is kapcsolatba került vezír írta a földrajzi munkát, amelyet fia és unokája talán átdolgozott. A 10. század második felében mindenesetre al-Mukaddasi egy hétkötetes műről, valamint annak egy rövidített változatáról adott hírt, amit állítólag maga is látott.²⁹

Dzsaháni földrajzi munkája megírása során felhasználta Ibn Hurdádzbeh művét, illetve mint a Számánida-udvar vezírje rendelkezésére álltak a diplomáciai jelentések, és maga is fogadott követségeket, de rendszeresen kikérdezte még a kereskedőket is. Így a sztyeppéről és az ott lakó törzsekről, népekről pontos információkat gyűjtött.³⁰

24 Kiadása: BGA VII; Űródla II/2.

25 Kiadása Leeuwen–Ferre 1992.

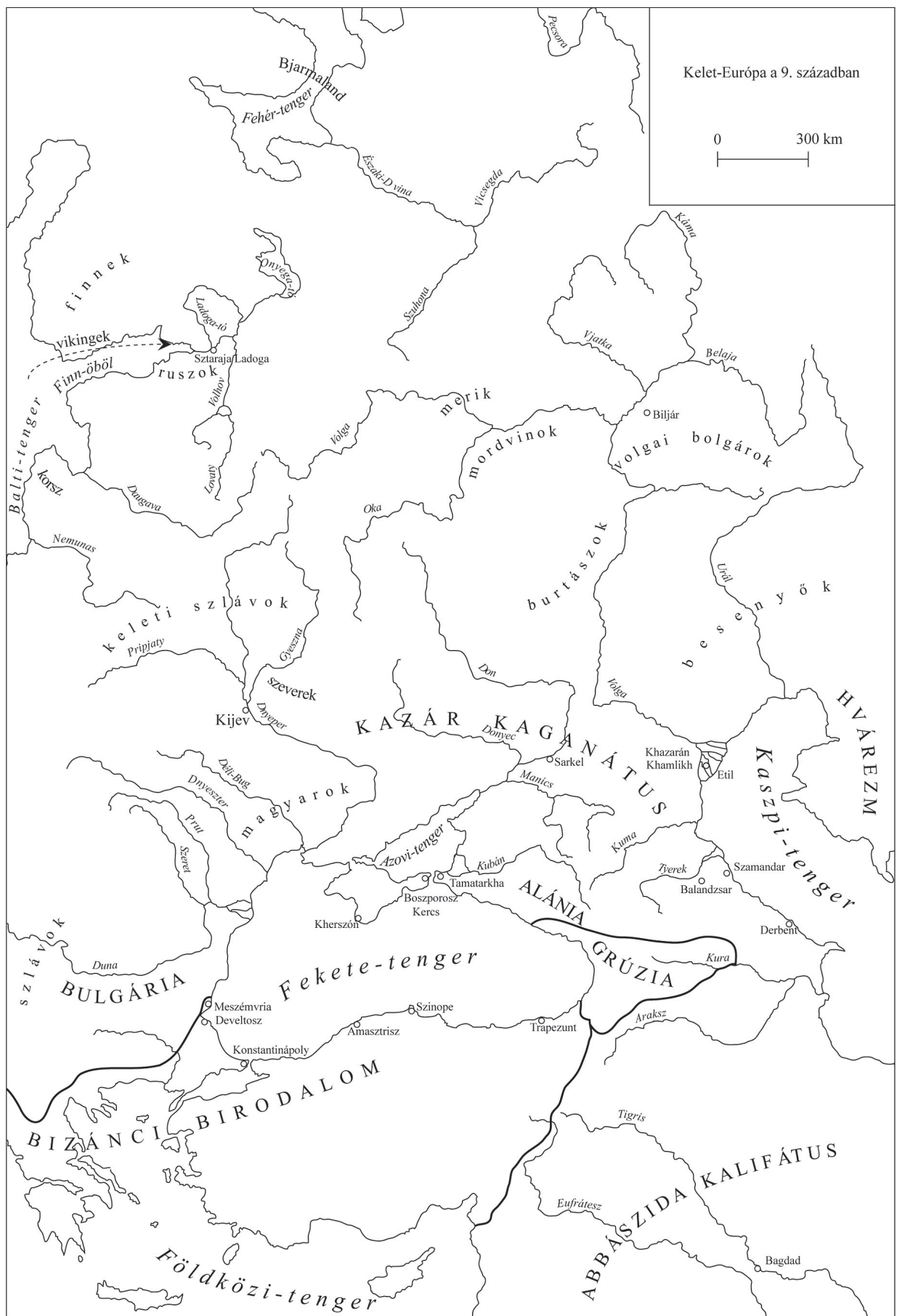
26 Kiadása angol fordítással: Minorsky 1942.

27 Facsimile kiadása: Barthold 1930. Kiadása: Sotoodeh 1962. Angol fordítása kommentárral: Minorsky 1937.

28 Kiadása: Hábibi 1963. A törökökre vonatkozó fejezet Cambridge-i kézirat facsimiléje és angol fordítása: Martinez 1982, 109–217. Ugyanennek a résznek a magyar fordítása: Kuun 1901–1904. Német fordítás bőséges kommentárokkal: Göckenjan–Zimonyi 2001, 95–190. A magyar fejezet újabb fordítása: Nyitrai 1996, 72–73.

29 Zimonyi 2005, 16.

30 Uo., 14, 19–20.

Forrás: Szántó, 2007, 153.

A Kelet-Európában élő népekre vonatkozó leírásában Dzsajháni világos földrajzi rendszer szerint haladt: először a Volga mentén élő népeket írta le délről északra haladva: kazárok, burtászok, volgai bulgárok; majd a Dnyeper menti népeket délről északi irányba haladva: magyarok, szlávok, ruszok; végül az Észak-Kaukázusban élő alánok és szarír nevű nép leírása zárta a sort. Ezeknek a kelet-európai népeknek a leírásánál azonos sémát használt a szerző, amely nagyjából ugyanazokat a témákat érintette: földrajzi helyzetük, politikai-uralkodói viszonyaik, vallásuk, életmódjuk, kereskedelmi árucikkeik.³¹

Az eddigi kutatás a Dzsajháni-hagyomány szövegében található információk forrásait többféleképpen értelmezte. Kmoskó szerint Ibn Ruszta szövegének eleje és vége egy 9. századi szerzőtől ered, közepe pedig a 920-as évekből származik, vagyis az Dzsajháni saját betoldása.³² Ezzel szemben Czeglédy az egész szöveget egy teljes egységként kezelte.³³

2005-ben tettem közzé a Dzsajháni-hagyomány rekonstrukciójának új kísérletét. Ennek eredményeit a magyar–szláv viszonyt tárgyaló részleten mutatom be. Marvazi, Ibn Ruszta és Gardézi párhuzamos szövegeit egymás mellé helyeztük. Marvazi szövegét négy egységre bontottam, és ezt tekintettem az alapszövegnek. Ibn Ruszta bő szövegváltozatában is megtaláljuk az eredeti négy egység nyomait. Gardézi első mondata Ibn Ruszta tökéletes párhuzama és nagyjából egyezik Marvazi alapszövegével is, csupán Gardézi és Ibn Ruszta szövegében nincs szó ruszokról. Ugyanakkor Gardézi passzusának második felében szinte szó szerint megismétli Marvazi alapszövegét.

Ibn Ruszta és Gardézi első mondata az alapszöveg része volt, amelyből az újabb változatban a ruszok említése hiányzott. Ezután Ibn Ruszta és Gardézi közös forrásból merítve a magyaroknak adott élelmiszer-ellátmányról, illetve a szláv rabok helyzetéről tesznek említést, majd a magyarok tűzimidő voltáról adnak számot. Valószínűsíthető, hogy ez volt az alapszöveg második, bővített átdolgozása, ami után Gardézi még egyszer közli az alapváltozatot.

Ellenben Ibn Ruszta a szláv–magyar viszonyt tárgyaló témának a kibővített változatával folytatta. Megnevezte a bizánci tengerparti kikötőt, ahova a magyarok a rabszolgákat szállították, illetve leírta, hogy a bizánciak és magyarok üzletet kötnek, a szláv rabszol-

gákért bizánci brokátot, szőnyeget és más luxuscikkeket vásárolnak. Ibn Ruszta magyar fejezete itt zárul.

Ebben a szövegrészben található egy nyilvánvalóan más forrásból származó beszúrás a kazárok magyarok elleni védekezéseként ázott árkáról. Az egyedül Ibn Rusztánál megőrződött megjegyzés különös jelentőséggel bír, mióta Marquart ezt a tudósítást Sarkel erődjének felépítésével hozta összefüggésbe, amelyről a bizánci források számolnak be a 830-as évek végén.³⁴ Ez lett az alapja annak a feltevésnek, miszerint a magyarok a honfoglalás előtt már függetlenek voltak a kazároktól. Kmoskó Mihály már megállapította, hogy a körülárkolásra vonatkozó részlet interpoláció, amit azzal is alátámasztott, hogy az „azt mondják” kifejezést az arab szerzők általában valamely másik szerzőtől való idézésnél szokták használni, de a kontextus is egyértelmű, ugyanis előtte és utána is a bizánci kikötővárosról van szó. Mindenesetre az erre a szöveghelyre épített történeti hipotézis újragondolására van szükség.³⁵

A Dzsajháni-hagyományt őrző párhuzamos szövegrészek alapján megállapítható, hogy Marvazi és Gardézi megőrizte az alapszöveget. Ibn Ruszta és Gardézi szövege az első egység után tartalmaz egy közös betoldást, amelyben az áll, hogy a magyarok a szlávoktól élelmiszer-ellátmányt követelnek, és rabokként tartják őket, majd áttérnek egy másik témára, azaz a magyarok vallására, ami megzavarja a szövegösszefüggést. Ezt bizonyítja, hogy utána Gardézi megismétli az alapszöveget. Ibn Ruszta azonban visszatér az eredeti gondolatmenethez, és folytatja az elbeszélést, amelyet újabb adatokkal egészített ki. Ezek közé tartozik, hogy megnevezi a bizánci kikötőt, ahol a kereskedelem folyik, valamint felsorolja a rabszolga-kereskedelem ellentételeként beszerzett árukat is. Ebbe az utóbbi részletbe toldották be a kazár–magyar kapcsolatra vonatkozó mondatot. Ilyen módon megállapíthatjuk, hogy Ibn Ruszta szövegén négy különböző kéz nyomát találhatjuk meg.³⁶

Az egész magyar fejezet, illetve az itt elemzett rész alapján megállapítható, hogy Dzsajháni munkája kapcsán már az alapszövegnél is egy hosszabb és egy rövidebb változattal számolhatunk. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltérést nem feltételezünk, azaz mindkét vál-

31 Uo., 29.

32 Kmoskó I/1, 198–203.

33 Czeglédy 1985, 118–119.

34 Marquart 1903, 27–28.

35 Zimonyi 2005, 250–259.

36 Uo., 229–231.

بجل الدرهم البيض المدون من نواحي الاثلام يتباغونه

منهم **المجفريه**

وبين بلاد الخانا كيه وسن بلاد اشكل من البلكار به
اول حدس حدود المجفنه والمجفنه جنبش من الترك
ويركب منيهم في معدا وعشرين الف فارس وبيشي
الزيتي كنده وهذا الاشم شتا رملهم لان
اسم الرجل المملك عليهم جله **وكل المجفريه**
يصغون الى ما ناسرهم به نيشهم المشمي جله من مجار به
وما نفيه وغيرها ولم تبار بيرون مع الكلا والخضب
وبلا دم واسعه وحدها تفضل بحد الروم ونصبت
الى ذلك العبد مهران احد هما اكبر من جحون ونا كنه
بين هذين النهرين فاذا كان ايام الشتاء قصد كحل

Ibn Ruszta londoni kéziratának egyik lapja (MEH, 87)

Hudúid al-álam kéziratának egy lapja (Barthold 1930, 37)

رو باه با بر ناد و با هم نوسه با هر گذر مقدار و ده پوستن و اندر
بجد و براسب بدر و انا و بند و داور اسوی خانه او کلیل کند و سن
برجه از جهت کابین دختر باید که بد فرقه باشند از سوره سن
و کلا همه بد و نرسند ان وقت زن نجاته آرند و میان کجا
و میان سقلاب و در رده ر بهست و ان راهی بی راهه است اما
این راه بر راه چشمها در زمان بسیارست و در سقلاب
جای فراخت و با درختان انبه و ایشان برشته اند میان
درختان باشند و ایشان از زنا باشد و کشت زار نمانند و از
کار با باشد از هر کس خانه و انگین و او ان باشد رجا
و باشد که از یک انگین جای بنجاه من باشد من باشد
انگین برودن کند و ایشان از خاک بچرا نند و همای
باشد ایشان از ما مارا کوسند و او را کوسی برود ایشان
او را بسوزند اگر زمان ایشان بر نند ان زن را درت برود
بکار و بر نند و چون مرده را بسوزند روز و کمر نمانند و ان خاکستر
از نجا بکیند و اندر سر با کنند و بر سر می بندد و چون کلبی از سر

Gardézi oxfordi kéziratának egyik lapja (MEH, 93)

و جنوبش حدود برطاس و با دهر لیت و مغربش حدود مجفری و دروسش هوشا لش رؤا لیت
زمن ناحیت با همه احوال بکمال مایل و با هر که از کرد او تریب کند و ایشان هیچ شهر نیست و پیشان
هر از بیاضت منشی انهار نا حریب خبیخ خبیخ واحد جنیش به چنگا دگر و دیگر همه ناور و لیت
شمال دگر کی اندر هیچ حیوان نیست و ایشان قوی اندا از یکا که چنانکست و بدن جای تمام کرده و کت
به خرتاندا از یکا که ان دور ایشان کور دست ملک یکا که کت منشی ان ناحیت مجفری منشی ان کت
در جنوب قوی تر سا با ایشان در ایشان و در نهر خوانند و مغرب و شمالش فراخ و دوست و امن ناحیت
را سده نیست هر از هر دست کی با ملکشان در نیشانه و حکم از ان ناحیت داخلت خوانند و او ناحیت مندر
صده و پنجاه فرسنگ در ایشان اوست الله و هذ من کله معنای بی و نرسه تان بر کمان بودی باشد کی میان
ایشان و دوست و نظام ایشان مایه از نراه و بذات و ندر کانی کله ایشان و در جانی بیان خوانند اند
و سقله و ان ناحیت بسیار جرحش و با اجماعی روان و بیکور می اند و با هیبت اند و ایشان با همه کافران
در کرد ایشان حش چوب کند و این مجفری به نهر ایشان و این همه که با یاد کردم انواع کت انهم همان کت
نواحی سلام به یاد کنیم و انکه باقی نواحی کاتران یاد کنیم کی انهم حدود مغرب اند معنی انهم ناحیت
خراسان و شهرهای یکی نانیست مشرف می هزارستان است و جنوبی بعضی از شهرها و خراسان
و بعضی بیان از کس که مغرب می نواحی کاتانست و حدود مغرب و شمال می رده جیبی است و این ناحیت
منگ ما خراسان بسیار و نواحی فراخ و نزدیک میان ابا از نواحی است و انهم بی معنای است و کت هر هکت
کی اندر خیر و از ان ناحیت اسب خیر و در دران جنگی و در نر کت است و از دو جامه بسیار خیر و در نر کت
و بر نر و در و صا و ان ناحیت با سالی جرحش و در زمان با نر کت است و از نواحی خراسان
انهم کت هم چنان و با ایشان ماوراء النهر جلا و کنیز هر دو یک است و چون خراسان چنانکست و از ان
ساعات و از نر و در ان تمام جیبش اند و ایشان از نواحی مشرف خوانند و انهم به خراسان عالی و با نر و انهم
حد ها خراسان با نر و ان ایشان از نواحی اطراف خوانند و ایشان از نواحی مشرف خوانند و انهم به خراسان
و میان نواحی نر و یک فرسنگ انهم یک فرسنگ است و میان هر دو کت و جایی با نر کت است و نر
سپاه سالار است و او داند نر و در نر کت و شهر تان است و مشرف است این شهر ان چشمها نر کت
شهر زمین بیامرد اند و از نواحی جامه ای کونا و خیر و نر و بیتم و نر و او را انا بیست بل و ان بیترده

tozat a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozik. Az alapváltozatokat aztán legalább kétszer átdolgozták, és a Dzsaháni-hagyományt képviselő szerzők ránk maradt kéziratai ezeknek a továbbmátsolt változatai.

Az átdolgozások során a nándor (bolgár) és morva népre vonatkozó, csak perzsa nyelven megmaradt adatok forrását tudjuk azonosítani, ugyanis a népnév alakok (nándor, marót) magyar közlőre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján ez az információ még 895 előtről származott. Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, ugyanis mindháromat a Dzsaháni-hagyomány egy másik helyéről másolták le. Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét a további kutatás feladata megállapítani.³⁷

37 Uo., 269–276.

Irodalom

- al-Balādhurī 1866
al-Balādhurī: *Futūḥ al-buldān*. Ed.: Michael Jan de Goeje. Leiden.
- Barthold 1930
Barthold, Vasilij Vladimirovic: *Hudūd al-Ālam. Rukopis' Tumanskogo*. Leningrad.
- BGA
Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I–VIII. Ed.: Michael Jan de Goeje. Lugduni–Batavorum, 1870–1894.
- Cahen 1989
Cahen, Claude: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Budapest.
- Canard 1958
Canard, Marius: *La relation du voyage d'Ibn Fadlān chez les Bulgares de la Volga*. Alger. (Annales de l'Institut d'Études Orientales 16.)
- Czeglédý 1985
Czeglédý Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest.
- Dunlop 1954
Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.
- EI²
The Encyclopedia of Islam. New Edition. Vols. 1–13. Leiden–London, 1989–2004.
- Elter 2009
Elter István: *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged.
- Fierro 2005
Fierro, Maribel: *ʿAbd al-Rahman III. The First Cordoban Caliph*. Oxford.
- Frye 1975
Frye, Richard: The Sāmānids. In: *Cambridge History of Iran*. Vol. 4. Cambridge, 136–161.
- GAL
Brockelmann, Carl: *Geschichte der Arabischen Literatur*. I–II. Weimar, 1898–1902; *Supplement*. I–III. Leiden, 1937–1941.
- Göckenjan–Zimonyi 2001
Göckenjan, Hansgerd–Zimonyi, István: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. Wiesbaden.
- Ḥabībī 1963
Abū Saʿīd ʿAbd al-Ḥayy ibn al-Ḍaḥḥāk ibn Maḥmūd Gardīzī: *Zayn al-Āḥbār*. Ed.: ʿAbd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran.
- Hitti 1968
Hitti, Philip Khūri: *The origins of the Islamic state, being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitāb futūḥ al-buldān of al-Imām Abu-l ʿAbbās, Aḥmad ibn-Jābir al-Balādhuri*. New York.
- HKÍF
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. (Olajos Terez–H. Tóth Imre–Zimonyi István közreműködésével.) Szeged 1995.
- Ibn Ḥaukal 1939
Opus Geographicum auctore Ibn Haukal. Ed. Johannes Hendrik Kramers. Lugduni–Batavorum.
- Kennedy, 2004
Kennedy, Hugh: *The Prophet and the Age of the Caliphates*. Essex.
- Kmoskó I/1, I/2, I/3
Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/1–3. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997, 2000, 2007. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13, 23.)
- KMTL
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kovalevskij 1956
Kovalevskij, Andrej Petrovic: *Kniga Ahmeda ibn Fadlana o ego putesestvii na Volgu v 921–922 gg. Har'kov*.
- Kowalski 1946
Relacja Ibrāhīma ibn Ja'kūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego. Ed.: Tadeusz Kowalski. Kraków.
- Kračkovskij 1957
Kračkovskij, Ignatij Julianovič: *Arabskaja geografičeskaja literatura: Izbrannye sočinenija*. IV. Moskva–Leningrad.
- Kuun 1900
Kuun Géza: Keleti Kútfők. In: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 137–284.
- Kuun 1901–1904
Kuun Géza: Gardézi a törökökről. *Keleti Szemle* 2 (1901), 1–5, 168–181, 260–270; 3 (1902), 32–44, 81–94, 253–261; 4 (1903), 17–40, 129–141; 5 (1904), 130–152.

- Leeuwen–Ferre 1992
Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik d'Abu Ubayd al-Bakrī. Edition critique avec introduction et indices Adrian van Leeuwen, André Ferre. Qartāg.
- Martinez 1982
 Martinez, A. P.: Gardizi's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 109–217.
- Marquart 1903
 Marquart, Joseph: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Berlin.
- al-Mas'ūdī, *Murūğ*
 al-Mas'ūdī: *Murūğ al-dāhab wa ma'ādin al-ğawhar*. Vol. 1–7. Ed.: Barbier de Meynard–Pavet de Courteille. Rev. et corr. Charles Pellat. Beirut, 1966–1973.
- MEH
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Budapest, 1958, 1986.³
- Minorsky 1937
Hudūd al-'Ālam, 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A. H. –982 A. D. Translated and explained by Vladimir Minorsky. London.
- Minorsky 1942
 Minorsky, Vladimir: *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi on China, the Turks and India*. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. London.
- Miquel 1973, 1975, 1980, 1988
 Miquel, André: *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*. I–IV. Paris–La Haye.
- Mishin 1996
 Mishin, Dimitrij: Ibrahim ibn-Ya'qub at-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century. *Annual of Medieval Studies at the CEU 1994–1995*. Budapest, 184–199.
- Nagel 1998
 Nagel, Tilman: *Die islamische Welt bis 1500*. München.
- Noonan 1984
 Thomas S. Noonan: Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4, 151–282.
- Pellat 1962, 1965
 Mas'ūdī: *Les Prairies d'or*. Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat. I–II. Paris.
- Sotoodeh 1962
Ḥudūd al-'ālam min al-mashriq ila al-maghrib. Compiled in 982–3 A.D./372 A.H. Ed.: Manoochehr Sotoodeh. Tehran.
- Spitzer–Komoróczy 2003
 Spitzer, Shlomo J.–Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- Spuler 1952
 Spuler, Bertold: *Iran in früh-islamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055*. Wiesbaden.
- Szántó 2007
Középkori egyetemes történelem. Térképvázlatok gyűjteménye. Szerk.: Szántó Richárd. Szeged–Miskolc.
- SzÖM
Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. I–IV. Budapest, 1976–1982.
- Togan 1939
 Togan, Zeki Velidi: *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig.
- Treadgold 1983
 Treadgold, Warren: Remarks on the Work of Al-Jar-mī on Byzantium. *Byzantinoslavica* 44, 205–212.
- Zahoder 1962, 1967
 Zahoder, Boris Nikolaevič: *Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj evropie*. I–II. Moskva.
- Zimonyi 2001
 Zimonyi István: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 88–96. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.)
- Zimonyi 2005
 Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete*. Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.)
- Źródła
Źródła Arabskie do dziejów słowiańszczyzny. I. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Kraków, 1956; II/1. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1969; II/2. Hrsg. Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1977; III. Hrsg. Anna Kmietowicz–Franciszek Kmietowicz–Tadeusz Lewicki. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1985.